

AKADEMIN FÖR UTBILDNING OCH EKONOMI
Avdelningen för kultur-, religions- och utbildningsvetenskap

Runstavar

Runstavar med finskt ursprung i de svenska finnmarkerna

Lotta Bagge

2010

Uppsats 15 hp

Vikingatids- och medeltidsstudier C

Handledare: Olof Sundqvist
Examinator: Jari Ristiniemi

Sammanfattning

Uppsatsen handlar om runstavar i de svenska finnmarkerna som följer Åbo stifts kalendarium med utgångspunkt från runstaven i Fågelsjö, den s.k. Fågelsjöstaven. Första delen i uppsatsen inleds med en presentation varför jag har valt att undersöka runstavar tillhörande Åbo stifts kalendarium i de svenska finnmarkerna. Därefter tar jag upp skälen till avgränsningarna både geografiskt och tidsmässigt, sedan följer min hypotes, samt frågeställningarna och metoden för uppsatsen och jag avslutar med en disposition över uppsatsens innehållsdelar. Andra delen handlar om hur byn Fågelsjö befolkades av svedjefinnar från 1600-talet och framåt och hur dessa invånare har satt sin prägel på bygden. Tredje delen tar upp ämnet runstav med en historisk tillbakablick på runstavens uppkomst och dess användningsområden. Jag diskuterar även betydelsen för människan av att ha tillgång till ett slags system att följa tiden med. Fjärde delen diskuterar Fågelsjöstaven m.fl. och varför man behövde en slags almanacka för sin överlevnad i detta karga odlingsklimat. Sista delen besvarar mina frågeställningar och hypotes, samt en argumenterande del om varför runstavar i det nämnda området följer Åbo stifts kalendarium och inte Uppsala stifts kalendarium som byn Fågelsjö egentligen skulle tillhöra rent geografiskt sett.

Innehållsförteckning

1.1 Syfte	2
1.2 Avgränsning	2
1.3 Hypotes.....	2
1.4 Frågeställning	2
1.5 Metod	3
1.6 Disposition.....	3
2. Sju generationer på Fågelsjö gammelgård	4
2.1 Fågelsjös historia.....	5
2.2 Svedjefinnarna i Fågelsjö	5
2.3 Svedjefinnarna i Sverige	6
2.4 Svedjebruk.....	7
2.5 Isoleringen i Fågelsjö	8
3. Dagbok eller kalenderstav?	10
3.1 Runstavens ursprung	10
3.2 Månens betydelse	13
3.3 Helgondagar	14
3.4 Gyllental	15
3.5 Söndagsbokstäver.....	16
3.6 Bondepraktikan	16
3.7 Kyrkans kalender och bondens runstav	17
4. Runstaven i Fågelsjö	20
4.1 Runstaven i Fågelsjö översatt.....	20
4.2 Varför runstaven i Fågelsjö är av finskt ursprung	29
4.3 Kvarnbergsstaven	29
4.4 Runstavar i finnmarkerna	31
4.5 Hur vanlig var runstavarna?	31
4.6 Dalrunor- inte långt från Fågelsjö	31
4.7 Hur räknar man tiden?.....	32
5. Slutsats och diskussion.....	35
5.1 Slutord	38
6. Källförteckning.....	40
Artiklar	40
Andra källor.....	41

1. Inledning

Sommaren 2008 besökte jag *Fågelsjö gammelgård* som idag ligger beläget i landskapet Dalarna och inte så långt ifrån gränsen till Härjedalen respektive Hälsingland. Byn Fågelsjö tillhör däremot Ljusdals kommun i Gävleborgs län. Bygden är ett typiskt gränsland i flera avseenden och har enligt fynd från stenåldern varit så i flera tusentals år. Här möts kulturinflytande från tre landskap i Norrland och Svealand. På gammelgården, som även kallas för *Bortomåa*, finns det en runstav bevarad.

Allt sedan dess har jag många gånger funderat över runstavarnas ursprung och användning och framförallt varför runstaven överlevde så länge i det svenska bondesamhället.

1.1 Syfte

Syftet med denna C-uppsats är att diskutera runstavens bakgrund och dess funktion, samt varför den har överlevt så länge i området runtomkring Fågelsjö.

1.2 Avgränsning

Jag har valt att avgränsa min uppsats geografiskt genom att koncentrera mig på området omkring Fågelsjö, Dalarna, Hälsingland och Härjedalen. Den tidsmässiga avgränsningen omfattar den finska koloniseringen av Fågelsjö från 1600-talet och fram till den senare delen av 1900-talet då en av byns invånare *Anders Halvarsson* (1880-1980) räddade runstaven från att eldas upp. En annan version är att *Anders Jonsson* (uppgifter saknas) köpte en gård i Fågelsjö i början på 1970-talet och den ska vara den äldsta av gårdarna i byn hittade han runstaven i sin vedbod.

1.3 Hypotes

Min hypotes är att runstavarna som följer Åbo stifts kalendarium och som återfinns i de svenska finnmarkerna, har en bakgrund bland svedjefinnarna som invandrade till Sverige på 1600-talet. Jag vill med min undersökning se om det finns flera runstavar i området omkring Fågelsjö som följer Åbo stifts kalendarium.

1.4 Frågeställning

- Vilken funktion hade runstavar som följer Åbo stifts kalendarium som t.ex. Fågelsjöstaven i de svenska finnmarkerna?
- Varför användes de så länge i de svenska finnmarkerna?

- Hur stor inverkan hade den finska invandringen på att det är just Åbo stifts kalendarium som Fågelsjöstaven tillhör? Varför tillhör inte Fågelsjöstaven Uppsala stifts kalendarium som omfattar området omkring Fågelsjö?
- Hur stor påverkan hade den finska invandringen till att det finns så många runstavar som följer Åbo stifts kalendarium i området omkring Fågelsjö?
- Har den geografiska isoleringen i t.ex. Fågelsjö betydelse för att runstaven användes långt in på 1800-talet?
- Hur stor betydelse hade runstaven för människans överlevnad vid jakt, fiske och jordbruk?
- Hur många runstavar finns idag bevarade i Sverige som följer Åbo stifts kalendarium?
- Hur många runstavar finns idag bevarade i Finland som följer Åbo stifts kalendarium?

1.5 Metod

Metoden för min undersökning är litteraturstudier och den hermeneutiska metoden, samt besök på gammalgården i Fågelsjö för att på plats dels både att få beskåda samt fotografera runstaven och med hjälp av detta att försöka besvara mina frågeställningar med Fågelsjöstaven som utgångspunkt.

1.6 Disposition

I den här uppsatsen presenteras en hypotes om att runstavar som finns i området omkring Fågelsjö som följer Åbo stifts kalendarium och som återfinns i de svenska finnmarkerna, har sin bakgrund bland svedjefinnarna som invandrade till Sverige på 1600-talet från Finland.

Del två inleds med en historisk tillbakablick på byn Fågelsjö och dess utveckling med den finska invandringen under 1600-talet, samt det betydande svedjebruket för svedjefinnarnas överlevnad. Del tre tar upp runstavarnas ursprung med Fågelsjöstaven som utgångspunkt. Olika förklaringar till runstavarnas användningsområden diskuteras och hur runstavarna har använts som en slags evighetskalender. Del fyra handlar om runstavar som följer Åbo stifts kalendarium, samt hur viktigt det var att hålla reda på tiden. Del fem försöker svara på frågeställningarna samt argumenterar för hypotesen.

2. Sju generationer på Fågelsjö gammelgård

Börje Heggstad (uppgifter saknas) skriver följande: "Första bonden i Fågelsjö var *Sigfrid Markusson*, sonson till finske bonden *Oluf Markusson*, som invandrat från *Lievestuore by* i nuvarande *Laukas socken* i Finland. Han var den förste nybyggaren i grannbyn *Tandsjö*. Om detta vittnar *Gustaf II Adolfs torpebrev* av den 7 november 1622, varav det finns en samtida kopia i *Fågelsjö gammelgårds arkiv*".¹ Så startar Fågelsjös historia med den första invånaren *Sigfrid Markusson* (1635-1705) sonson till *Oluf Markusson* (1580-uppgift saknas). Nästan alla invånare i byn räknar sitt släktskap i rakt nedstigande led från S. Markusson. Fågelsjö gammelgård är en välbevarad och orörd kulturmiljö med anor från den finska invandringen på 1600-talet. Gården har varit i en enda släkts ägo under sju generationer. 1895 tog *Kristina Jonsdotter* (1869-1943) som enda arvinge över gården efter sin far *Jonas Olsson* (1832-1895). K. Jonsdotter förblev ensam ägare till gården vilket var ovanligt på den tiden trots sitt äktenskap med *Mårten Persson* (1861-1941). Makarna bodde kvar i gammelgården fram till 1910 då de enligt den muntliga traditionen byggde sig ett nytt boningshus för orten i en helt ny stil inspirerat av ett vykort från USA. Det nya huset inreddes med nya möbler och husgeråd och de gamla lämnades kvar i gammelgården. Tanken var att bevara gammelgården till kommande generationer.

Makarna förblev barnlösa och därmed det sista ägarparet på gammelgården även kallad för *Bortomåa* och K. Jonsdotter testamenterade hemmanet till Los kommun som numera tillhör Ljusdals kommun och Fågelsjö gammelgård förvaltas som hembygdsgård av Fågelsjö hembygdsförening.

Till gammelgården hör många uthus, härbren, loftbod, bagarstuga och vissa är daterad till 1700-tal samt att det även finns en retuscherad bössmedja på gården. Gammelgården är unik i sitt slag i Sverige och en ovärderlig källa till kunskap om byggnadsteknik, självhushållning, hantverkstekniker och folkkonst. Gammelgården står dessutom kvar på ursprunglig plats och det bidrar till att gården är mycket värdefull. Fågelsjö gammelgård är förklarad som byggnadsminne av Länsstyrelsen i Gävleborg. Till samlingen i gammelgården hör också en runstav som är daterad till 1703.

¹ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 14

2.1 Fågelsjös historia

Från 1800- och 1900-talet finns Fågelsjös historia väl dokumenterad genom brev och handlingar, men det finns inte så mycket bevarat från 1600- och 1700-tal. De flesta källorna brukar vara från kyrkoböcker, mantalslängder och domböcker. Men i Fågelsjös fall saknas det mesta av kyrkomaterialet. Fågelsjö tillhörde Mora socken men på grund av den långa vägen till Mora kom Svegs kyrka att bli den som man vände sig till i olika kyrkliga förrättningar och för kyrkobesök. Men Svegs kyrkoböcker förstördes vid en brand i prästgården 1870 och endast ett fåtal kyrkoböcker som förvarades på en annan plats blev kvar. De uppgifter som återstår finns i domböckerna.

Fågelsjöfinnarna levde ett oföränderligt liv ur ekonomisk synpunkt under den förindustriella tiden fram till mitten av 1800-talet, mycket beroende på byns isolerade läge. Därför var det svårt att skaffa livsvändigheter utifrån och eftersom själv är bästa dräng så uppstod en slags öppen hushållning vars grunddrag inte förändrades avsevärt allteftersom århundraden gick. Genom årens lopp har jakt och fiske spelat en stor roll för fågelsjöbornas överlevnad. Men jakten och fisket påverkades mycket av de stora skogsavverkningarna under slutet av 1800-talet och långt in på 1900-talet, då stora delar av skogsmarkerna blev karlhyggen och älvarna bändes upp till timmerflotningen som påverkade både naturen och djurlivet negativt. I början av 1850-talet fick skogen ett värde och representanter från skogsbolagen vände blickarna mot bl.a. Fågelsjö med dess omnejd och anledningen var att det var nära till älvarna Ljusnan och Voxnan. Man flottade helt enkelt timret ut ur skogarna. Under de första åren av 1900-talet drev skogsbolagen ut vad de kunde av skogen och återopade sina gamla avverkningskontrakt som löpte på 50 år. Under den här perioden fanns det hundratals arbetshästar och skogsarbetare ute på skogarna och väldiga kalhyggen blev resultatet. Landsvägar och järnvägar byggdes under den här perioden och Fågelsjö blev nu allt lättare att färdas till.

2.2 Svedjefinnarna i Fågelsjö

I slutet av 1500-talet och i början av nästa århundrade flydde några av den finska befolkningen undan krigshärjningar och skattetyngd och med *Karl IX:s* (1550-1611) välsignelse slog de sig ned på kronans skogar i de väldiga ödemarkerna i Dalarna, Hälsingland och Värmland. Det allra första de finska nybyggarna såg när de slog sig ned i Fågelsjö med omnejd var skog och åter skog. De valde säkert platsen där skogen växte lång och grov för sitt svedjebruk och där jorden var bördigast. Ur skogen fick de virke till husbyggen och när skörden slog fel kunde man dryga ut mjölet med bark från unga träd. Jakt och fiske var också ett viktigt inslag i kosten. I nära två sekel framåt försörjde man sig på

jordbruk, boskapsskötsel, jakt och fiske. Men i mitten av 1800-talet började penninghushållen bli alltmer allmän trots att man alltjämt till stor del levde av vad jorden gav. Detta ändrade livsföringen radikalt och skogen började få ett värde vid sidan av de forna näringarna.

Åren 1698 och 1726 förekom undersökningar om finnarnas förhållanden i Fågelsjö. I augusti 1726 gjordes undersökningar på *Stora Kopparbergslagens* begäran för att ta reda på vilka skador på skogen finnarna gjorde i Orsa, Mora, Ore, Svärdsjö och Rättviks socknar. Från denna undersökning kom det en redogörelse på att fågelsjöfinnarna inte hade gjort sig skyldig till något skadligt svedjebruk sedan de skattlagts 1715. Vid sidan av svedjebruk var jakt och fiske en stor del av försörjningen, ända fram till att timret i skogarna blev värt pengar. Från de allra första svedjefinnarnas ankomst till Fågelsjö har man fått kämpat mot stora skattepålagor genom tiderna och det har periodvis varit väldigt svåra tider för överlevnad.

2.3 Svedjefinnarna i Sverige

Maud Wedin (uppgifter saknas) skriver följande: ”*Allmänningsskogarna i Norrland var dock inte helt outnyttjade när skogsfinnarna kom. Bönderna i omgivande svenskbygd använde skogarna för jakt och fiske, fäbodsverksamhet och mulbete, ved- och timmerförråd samt sannolikt även för järnframställning i äldre tid*”.² Den skogsfinska kolonisationen omfattade i stort sett hela mellersta barrskogsbältet i Skandinavien och i Sverige bildades finnskogsområden från Tiveden i söder till Lappland i norr, från Gästrikland i öster till Värmland i väster. *M. Wedin* fortsätter med följande: ”*Den primära kolonisationsfasen pågick under en relativt kort period från 1580-talet fram till 1600-talets mitt, med förtätningar ytterligare ett knappt århundrade*”.³ Orsakerna till kolonisationen var många och komplexa och flera faktorer har sitt ursprung ner i tidig medeltid och möjligen ännu tidigare. *M. Wedin* fortsätter med följande: ”*Ända sedan förhistorisk tid har kontakterna varit livliga mellan Sverige och Finland, med handel och utbyte av innovationer och arbetskraft. Bottenhavet har i detta fall verkat förenande, då det i regel var lättare att transportera sig till sjöss än på land i väglösa områden*”.⁴

Skogsfinnarna som folkgrupp har sin historiska bakgrund främst från Savolaxområdet i östra Finland även om många av dem i några generationer före migrationen till svenska delen av

² Maud Wedin (2007) *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. s. 93

³ Maud Wedin (2007) *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. s. 93

⁴ Maud Wedin (2007) *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. s. 93

riket varit bosatta i t.ex. Tavastland och Österbotten. *M. Wedin* fortsätter med följande: ”Troligen så uppstod den så kallade savolaxiska kulturen i östra Finland som en sammansmältning mellan den karelska och västfinska kultursfären under järnålder och medeltid”.⁵ Under medeltiden kom det storskaliga svedjebruket i Savolax att få stor betydelse, men även boskapsskötseln var en viktig del av hushållningen. *M. Wedin* fortsätter med följande: ”Innovationer inom svedjemetoder lämpliga för barrskog, så kallat huuhta-svedjebruk, gav förutsättningar för kolonisation i moränmarksområden. Huuhta-svedjandets ursprung är inte klarlagt, men sannolikt har metoderna spridits från slaverna i Novgorod-området till Karelen och Savolax, där såväl grödor som odlingsmetoder anpassas till de lokala förutsättningarna, och vidareutvecklats på plats av savolaxarna”.⁶

2.4 Svedjebruk

I slutet på 1600-talet kom den första finnättlingen till ett öde, obrukat och väglöst skogsområde i området omkring Fågelsjö, där markerna var bergiga, oländiga, grusblandade och frostlänta. *Eva Heggstad* (uppgifter saknas) skriver följande: ”Trots detta lyckades bosättaren uppodla marken och uppföra en byggnad och hans avkommor röjde därefter upp betydande åker- och ängsmarker under en dryg hundraårsperiod”.⁷ I de nordvästra delarna av Gävleborgs län, är odlingsbetingelserna mycket ogynnsamma. Området omkring Fågelsjö räknas till klimatzon 7 och en ytterligare odlingszon finns i fjällnära områden. Därför blev platsen sent tagen i anspråk för odling och permanent bebyggelse och läget passade därför bäst för det jordbrukssystem med svedjeodling och boskapsskötsel som de finska invandrarna tillämpade. Den äldsta bevarade karteringen av området Fågelsjö är utförd så sent som i mitten av 1800-talet, och därför är det svårt att få precisa upplysningar om hur stor utbredning den första marken hade, exakt var den låg och vad man odlade. Men genom domböcker och några få upprättade handlingar kan man skapa sig en bild av hur livet kunde ha sett ut för de allra första invandrade svedjefinnarna. *E. Heggstad* fortsätter med följande: ”Villkoren liknande de andra skogsfinnarnas i den första bosättningsfasen: sädesodlingen var osäker och kunde förstöras av frost, men genom svedjande inom skogsmarken kunde man få goda skördar av svedjeråg. Det fanns bra förutsättningar för boskapsskötsel; om somrarna fanns vida skogsbetesmarker runtomkring byn och vinterfoder kunde skördas både runt gårdsbebyggelsen och på de näringsrika, gräsbärande stränderna samt myrslogarna. Redan

⁵ Maud Wedin (2007) *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. s. 94

⁶ Maud Wedin (2007) *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. s. 94

⁷ Eva Heggstad (2009) *Min hand är icke begåfvad att föra en skikliger penna*. s. 69

*från första början fick man nyttja vidsträckta områden för att kunna samla in tillräckligt med vinterfoder till djuren. Fräken- och myrslogar utgjorde en väsentlig del av de marker som användes. Jakt och fiske var nödvändiga komplement till jordbruksprodukterna för att täcka näringsbehovet och för att överleva”.*⁸

Bosättarna svedjade helst bördig mark för att få bättre skördar och den idealiska marken fanns i granskogsområdena. *Maud Wedin* (uppgifter saknas) skriver följande: ”Träden höggs eller ringbarkades och trädelarna fick sedan torka innan svedjan brändes. Bränningen frigjorde markens och vegetationens näringsämnen som gav gott odlingsunderlag för främst svedjeråg, men även för rovor. Bränning av skog dominerad av gran var särskilt vanlig i kolonisationsstadiet, men de skogar som sedan växte upp på gamla svedjeområden var till en början lövträdsdominerande”.⁹

Rågtypen som användes som utsäde på svedjorna kallas för svedjeråg och är en tuvbildande sort som kan bli upp till två meter. Svedjerågen såddes väldigt glest på svedjan och det sägs att ett utsädeskorna på en yta så stor som en näversko var lagom. Svedjerågen är tvåårig och under första året bildas små tuvor som övervintrar och året därpå får den sin karaktäristiska form ned höga tuvor som kan innehålla upp till 40 strån. *M. Wedin* fortsätter med följande: ”Under sensommaren eller tidig höst skördades rågen med skärar och torkades sedan på storhässjor, så kallade ”finnhässjor” eller i en ria”.¹⁰

2.5 Isoleringen i Fågelsjö

Eva Heggstad (uppgifter saknas) skriver följande: ”Fram till 1800-talets mitt hade byn endast ett tiotal gårdar och låg i ett väglöst land. Invånarna försörjde sig på jordbruk, boskapsskötsel, jakt, fiske, smide och handel, men på 1860-talets inleddes en ny epok i byns historia. Då den norrländska sågverksindustrin expanderade kom skogsbolagen att intressera sig för skogarna i trakten, inte minst på grund av de goda flottningsmöjligheterna. När avverkningarna började ökade behovet av arbetskraft och bybefolkningen växte. De ursprungliga finnättlingarna blandades upp med inflyttande skogsarbetare bland annat från Värmland, men även från Dalarna och Hälsingland. På 1880-talet byggdes landsväg mellan byarna i trakten, vilket innebar att isoleringen minskade”.¹¹ Det bistra klimatet och de

⁸ Eva Heggstad (2009) *Min hand är icke begåfvad att föra en skikliger penna*. s. 75

⁹ Maud Wedin (2007) *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. S.141

¹⁰ Maud Wedin (2007) *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. S.141

¹¹ Eva Heggstad (2009) *Min hand är icke begåfvad att föra en skikliger penna*. s. 17

extremt svårtillgängliga trakterna i Mora – Orsa finnskogar var den stora orsaken till att det kyrkliga livet i Fågelsjö inte alltid var lätt att upprätthålla. *E. Heggstad* fortsätter med följande: *”De invecklade kyrkliga och administrativa gränserna medförde att byn många gånger hamnade i kläm mellan myndigheterna, bollades mellan dem, glömdes eller kanske till och med negligerades. Uppsvinget i inom skogsindustrin kring 1800-talets mitt drog stora människoskaror till trakten. Samtidigt som detta innebar förändringar både i den sociala strukturen och de kyrkliga sederna, skapade det också förutsättningar för kyrkobygge och församlingsbildning”*.¹² Men den ekonomiska tillväxten blev kortvarig och snart var Fågelsjö återigen avfolkat, trots förbättrade kommunikationer.

¹² Eva Heggstad (2009) *Min hand är icke begåfvad att föra en skikliger penna*. s. 111

3. Dagbok eller kalenderstav?

Jonas Olssons (1832-1895) dagboksanteckningar som han skrev med jämna mellanrum, förutom med några kortare uppehåll under ca 40 års tid hade många gånger en praktisk funktion. Eva Heggstad (uppgifter saknas) skriver följande: "Troligtvis tjänade hans noteringar i hög grad som minnesanteckningar. För en bonde var det viktigt att hålla reda på när sådd och skörd ägde rum och för Jonas Olsson blev det i dagbokens form som dessa anteckningar gjordes".¹³ J. Olssons skrivande i sin dagbok gav också livet en struktur samt en möjlighet att begrunda vad som hade gjorts och planera kommande arbetsuppgifter. Dagboken innehåller många noteringar om vädret, arbete som har utförts och ibland även små noteringar om försäljning av t.ex. gårdens djur. J. Olsson håller noga reda på bondeårets märkesdagar. E. Heggstad fortsätter med följande: "Larsmäss den 10 augusti var ett uppmärksammat datum med en rad av efter det geografiska läget växlande tydor och märken. Andra märkesdagar var Mickelsmäss 29 september, Olsmäss 29 juli, Eriksmäss 18 maj, Persmäss 29 juni, sjusovardagen 27 juli".¹⁴

3.1 Runstavens ursprung

Första gången en runstav omtalas i litteraturen är år 1555 i *Olaus Magnus* (1490-1557) arbete om de nordiska folkens liv: "... *Man finner här en gammal man och en yngling, som håller stavar med inristade götiska bokstäver (runor), av vilka man kan se, med vilka medel nordborna på en tid, då inga böcker fanns, förskaffade sig en säker och tillförlitlig kunskap om månens och solens och andra himlakroppars verkningar och inflytelser, en kunskap som än idag tillhör de allra flesta av landets inbyggare. Runstaven är av manslängd och har på sina bägge sidor inristade alla årets veckor, varvid varje vecka betecknas med sju götiska bokstäver, som anger gyllental och söndagsbokstäver (dessa senare sedan kristendomen blev antagen), alltsammans på landets eget språk och i dess skrift. Inga andra böcker använde de under långliga tider vid sina tolkningar av stjärnornas inflytande. Emellertid kallade man i forntiden även dessa de gamlas små urkunder (runstavarna) för böcker...*"

"... Åtskilliga dylika böcker, utförda i götisk (run)skrift. Återfinns i staden Uppsala och i Skara kyrka samt annorstädes på mera betydande orter. Även bland det nu levande släktet

¹³ Eva Heggstad (2009) *Min hand är icke begåfvad att föra en skikliger penna*. s. 34

¹⁴ Eva Heggstad (2009) *Min hand är icke begåfvad att föra en skikliger penna*. s. 216

finns astronomer och lärda professorer av andra fakulteter. Vad åter allmogen vidkommer, så gör man den iakttagelsen att, liksom folkets barn med hjälp av de nyssnämnda runstavarna och deras inristade bokstäver av sina fäder inhämtat astronomins väsen och praktiska användning, så fortsätter de oavbrutet, även efter antagandet av den sanna tron att förvärva och till andra fortplanta denna kunskap, så att lantborna eller bönderna befinns så förfarna däri och verkligen är det, att de på en dag kan förutsäga varje års gyllental och söndagsbokstav ävensom alla skottår, intervaller, rörliga fester och t.o.m. månens förändringar, som skola inträffa efter tio, ja efter sexhundra eller tusen år. Och detta studium rörande högtider och dylikt hava de gemensamt med prästerna, så att de båda fråga dem till råds och själva meddela upplysningar. För övrigt undervisar fäderna sina olärda söner, ja även mödrarna sina döttrar, antingen i hemmen eller på lediga dagar eller under gåendet till kyrkan, så att de dag för dag förkovras i kunskaper och praktiskt erfarenhet denna konst. Ty enligt gammal plägsed använder de olärda lantborna när de besöker sina kyrkor, vilka ofta är avlägset belägna, dessa runstavar till att stödja sig på, och när de så träffar samman, plägar de med hjälp av tillförlitliga beräkningar draga sina slutsatser om det kommande årets beskaffenhet, varvid de törhända kommer sannigen närmare än andra som hänger sig åt spekulativa vetenskaper och bedrägliga teckentydningar. Dessutom riktar de med stor uppmärksamhet sina iakttagelser mot polstjärnan, som kan kallas himlaurets visare, liksom Karlavagnen eller Björnen och Friggs spinnrock, vilka alla är dem förtrogna symboler av deras gamla gudar. Och när de tagit kännedom om deras beskaffenhet, håller de sig beundransvärt beredda att möta kommande händelser, klarligen inseende att naturen ej tillstädjer någon att vara överksam, utan att envar måste inhämta allt större kunskap eller göra nya rön och sedan sätta till alla krafter för att bringa dem till användning.”¹⁵

Idag finns det ca 1000 stavar bevarade på museer, kyrkor och hos privatpersoner och de allra flesta är från 1500- talet och 1600-talets början. Utbredningen av användandet av stavarna under 1600-talets början enligt memorial som år 1630 lade grunden till riksantikvarieämbetet och där beskrivs det att man försökte inhämta kunskap om allehanda kalendrar och stavar. Under slutet av 1600-talet började kunskapen att använda stavarna avta och användandet av stavarna levde kvar endast i Dalarna, Estland och Sydryssland hos utvandrande svenskar. Man ser också på det bevarade materialet att en nyproduktion av stavar äger rum i Dalarna efter 1600-talets början. Den gregorianska kalenderreformen år 1753 sätter till slut också punkt för

¹⁵ Solbritt Benneth m.fl. (1994) Runmärkt – FRÅN BREV TILL KLOTTER RUNORNA UNDER MEDELTIDEN. s. 177

bruket av stavar även i Dalarna. Reformen innebar i praktiken att användandet av stavarna upphörde eftersom stavarnas gamla kalendersystem inte längre kunde användas. I Ryssland däremot genomfördes denna reform först i samband med den ryska revolutionen vilket medförde att de invandrande svenskarna kunde fortsätta sitt bruk av dessa stavar fram till dess. Stavarna är i stort sett en svensk företeelse och man återfinner dem i de områden som utgjorde det medeltida Sverige förutom Västergötland. Endast ett litet antal stavar har påträffats i östra Norge.

Olikheter i form och innehåll på de olika stavarna som förekommer tyder på en lång utvecklingstid före 1500-talet. Innehållsmässigt kan man i stort sett gruppera stavarna efter skillnaderna i helgondagarna i stiftens medeltida kalendarier. Utifrån de yttre formerna som ofta fördelar sig stiftsvis kan stavarna delas in i tre grupper, de svärdformade (i t.ex. Uppland, Södermanland och Östergötland), de brädformade (i t.ex. Västmanland och Dalarna) och de bokformade (hos t.ex. samerna och svenskbyborna). Stavarna är översättningar av medeltida kontinentala kalendarier skrivna med latinska bokstäver och romerska siffror till motsvarande kalendrar med runtecken.

Mot slutet av medeltiden blev man mer och mer medveten om att kalendarerna började ge grovt missvisande tidsuppgifter. Vårdagsjämningen av kyrkan fastställt till den 21 mars som var bestämmande för när påsken skulle inträffa hade i verkligheten förskjutit sig med 1 dygn per 128:e år vilket på 1500-talet betydde att ca 9 dygn hade förflyttats. Dessutom hade månen som var betydande för bonden också förskjutits med ca 1 dygn vart 308:e år vilket innebar en förskjutning av nymånen med ca 3-4 dygn under 1500-talet. Många användare av runstavar använde sig av det föråldrade månkalendariet på ett mycket enkelt sätt. Man såg efter när nymånen inträffade under första delen av året och därefter beräknade man genom att anta att nymånen inföll på de dagar vid vilket gyllental återfanns med tillräcklig noggrannhet de kommande nytändningarna.

Efter reformationen startade en svensk folkundervisning i kyrkans hägn. Bland annat ingick troligen en undervisning av gyllental och söndagsbokstäver och det är under denna tid som runstavsbruket ökar explosionsartat. I Sverige genomfördes liksom i övriga Europa den gregorianska kalenderreformen inte förrän 1753 och framöver försöker man att anpassa runstaven till den nya tidens insikter och krav men dess behov tillgodoses bättre genom den årligen tryckta almanackan som nu börjar breda ut sig. Statsmakternas försök vid slutet av 1600-talet att återuppliva kalenderstavarna blir resultatlösa. Runstaven är utkonkurrerad.

3.2 Månens betydelse

Sam Owen Jansson (uppgifter saknas) skriver följande: *"I äldre tid trodde man fullt och fast på att månen hade ett avgörande inflytande på människolivet, väderleken och växtligheten. För övrigt vänta sig fortfarande många moderna människor, att det blir omslag i väderleken vid nästa månskifte"*.¹⁶ Helgondagarna har vid sidan av sin religiösa roll under tidens lopp också fått en praktisk betydelse för att de hade blivit märkesdagar för bondesysslor och för väderleken. För bondens år räckte naturens kalender ett gott stycke. De olika sysslorna hörde samman med naturens egna växlingar och kunde dateras med hjälp av dessa.

Men var det fråga om ett gemensamt företag inom ett större område var dock naturens kalender otillräcklig, dess tidpunkter blev alltför flytande och obestämda. Det kunde gälla samling till marknader, gemensamma fester eller till ett samlat krigsföretag. Vid sådana tillfällen av gemensamma samlingar behövdes exakta tider.

Ingenstans på jorden har man kunnat undgå att lägga märke till månen. Man har iakttagit dess ständiga förändringar och funnit att dessa inträffade med regelbunden återkomst. Två tillfällen i månens växlande gestalt var särskilt lätta att fastställa som exakta tidpunkter och lätta att räkna, nymåne och fullmåne. Solbritt Benneth (uppgifter saknas) skriver följande: *"Sedan urminnes tider ansågs månen ha inflytande över naturens krafter, på det oorganiska såväl som det organiska livet. Allt som skulle få något att växa och utvecklas skulle påbörjas när månen stod i ny, allt som skulle minska och förtvina skulle sättas igång när månen stod i nedan. Man skulle så i ny, men träd skulle fällas i nedan, annars torkade aldrig veden. Likaså skulle man slakta i nedan, annars rann inte blodet ur djuret. Man menade också att det som skulle växa uppåt, ovan jord skulle sättas när det var nymåne, medan det som skulle nedåt skulle sättas i nedan. Beträffande åderlåtningen gällde på sätt och vis samma princip. På ungt folk, de som växte, skulle åder slås under växande måne, och på dem som nått livets middagshöjd skulle åder låtas under avtagande måne. Förmodligen är detta en av de första läkedomreglerna, på samma sätt som ny och nedan var det första kriteriet utifrån vilket människor valde vilken dag som vad skulle uträttas på"*.¹⁷ Naturens företeelser kunde man inte blott använda för att ange vissa enstaka tidpunkter, de kunde också få bestämma en viss tidslängd som en årstid. Att räkna i vintrar och somrar är för ett nordligt klimat den

¹⁶ Sam Owen Jansson (1962) *Runstaven – Den gamla svenska hushållsalmanackan. Ett av de få ursvenska föremålen i hela vårt allmoge inventarium.* s. 5

¹⁷ Solbritt Benneth m.fl. (1994) *Runmärkt – FRÅN BREV TILL KLOTTER RUNORNA UNDER MEDELTIDEN.* s. 185-186

ursprungligaste av all tideräkning. Men däremot i tropikerna har man på motsvarande sätt räknat i regn- och torrperioder.

Vissa sysslor borde utföras i ny eller nedan. När folktraditionen utpekar ett visst ny eller nedan för ett bestämt arbete ligger väl ofta en sådan folketro bakom men det kan också gälla enbart en tidsbestämning. I hushållboken som var grundad på tradition och erfarenhet från jordbruk skrev *Per Brahe* (d.ä. 1520-1590) på 1580-talet att åtskilliga lantliga arbeten bestäms till ny och nedan.

När månen först en gång togs i bruk för tidbestämning har vart och ett månskifte eller månvarv säkerligen betraktas isolerat för sig. Man har angivit nymånen eller fullmånen eller ny och nedan som lyste vid en regelbundet återkommande sysselsättning eller naturföreteelse men man har inte räknat med en sammanhängande serie. Man kunde t.ex. ange lövfällningen eller potatisplockningen som tidpunkter utan att tänka sig dessa i fast och avgränsat sammanhang med t.ex. skörden eller vintern.

Men ny och nedan följde ständigt varandra och varje månvarv eller dess hälfter fick bestämda namn och så småningom växte det fram en bestämd serie för hela året. Man fann att efter ett visst antal nya månar återkom samma naturföreteelser och samma sysslor, naturåret upprepade sig och solåret hade gjort sitt kretslopp. Man såg att efter 12 månader så återkom samma naturföreteelser men man såg också att räkningen med 12 månader inte alltid stämde. Att detta ibland orsakades av klimatiska skäl ökade svårigheterna och osäkerheten angående vilken månad det egentligen var. Den lärda engelska munken *Beda* (född omkring 672-735) omtalar från 700-talet att angelsaxarna räknade sitt år efter månvarven varvid under ett skottår insköt en trettonde månad. Men under vilka år och var i serien på 12 månvarv skulle skottmånaden lämpligast sättas in? Hos till exempel judarna bestämdes detta av stora rådet. Hos vissa naturfolk fattades beslutet av hövdingen eller av särskilt kalenderkunniga medlemmar av stammen. En annan metod att fastsätta månårsåret så nära som möjligt till naturåret får man genom att observera vinter eller sommarsolståndet. Den fornordiska månkalendern borde på liknande sätt ha anknutits till någon fast punkt på solåret.

3.3 Helgondagar

Runstavens främsta uppgift är att utvisa kyrkoårets många olika helgondagar och dessa är markerade med olika tecken. *Sigfrid Svensson* (uppgifter saknas) skriver följande: ”*Största delen av runstavarnas helgdagstecken är hämtade från det kyrkliga bildspråket.*

*Helgondagarna betecknas ofta med helgonens s. k. attribut, dvs. något föremål som står i förbindelse med helgonets person, vare sig det gäller martyrdöden eller livstidens fromma gärningar”.*¹⁸

Några exempel är; Paulus 25/1, svärd (blev halshuggen), Olof 29/7, yxa (blev halshuggen), Lars 10/8, halster (halstrades levande), Bartolomeus 24/8, kniv (flåddes levande), Klemens 23/11, ankare (dränktes), Andreas 30/11, kors (korsfästes), Gertrud 17/3, kapell (var abbedissa), Georg 23/4 häst (var riddare, stred mot draken), Martin 11/11, gås (finns flera legender om gåssymbolen), korsmässorna på vår och höst, 3/5 och 14/9 är betecknade med kors, ärkeängeln Mikael, 29/9 lur eller en våg. Några tecken återkommer vid olika dagar som t.ex. kronan som förekommer vid Erik 18/5 och Mariadagarna 2/2, (ofta istället en ljusstake), 25/3, 2/7 och 8/9, nyckeln på de dagar som har med Petrus att göra, 22/2, 29/6 och 1/8, en biskopsmössa vid biskopshelgonen, Henrik, 19/1, Sigfrid 15/2 och Nikolas 6/12. S. Svensson fortsätter med följande: ”Men på runstavarna finns också andra tecken, som ej kan tydas som helgonattribut. Markus, 25/4. Är sålunda betecknad med en fågel, som icke har något med evangelisten att göra (hans symbol är istället ett lejon). Folktraditionen ger dock besked: vid Markus kommer göken. På samma sätt torde även åtskilliga tecken vid andra dagar kunna få sin förklaring, fastän den ifrågavarande regeln icke betyder, att fisket då kan börja; ormen vid Bengt 21/3, att dessa djur då vaknar ur vinterdvalan, årdret vid samma dag eller ibland så sent som vid Tiburtius, 14/4, att tiden är inne för vårbruket; lien vid Knut 10/7, att slätten börjar; bocken vid Matteus 21/9, att då inträffar detta djurs löptid”¹⁹

Helgondagarna hade vid sidan av sin religiösa roll under tidens lopp en mer praktiskt betydelse genom att de hade blivit viktiga för bondens sysslor och väderlek. Genom reformationen avskaffades många helgondagar på runstavarna, men trots det så förlorade de inte sin roll som betydande dagar för bondeåret. Trots att runstavarna återgav det katolska kyrkokalendariet vid medeltidens slut så hade de en stor betydelse långt fram i tiden genom sitt praktiska värde.

3.4 Gyllental

Förutom den ständigt upprepande 7-dagarsserien så kan man bland annat finna även om något glesare rad med runor bestående av 19 tecken som också likartat upprepar sig utefter hela

¹⁸ Svensson, Sigfrid (1945) *Bondens år – Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken* s.45

¹⁹ Svensson, Sigfrid (1945) *Bondens år – Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken* s.45-46

runstaven med en ofullständig serie på slutet. Dessa runor och tecken utgör det så kallade gyllentalet som utvisade månskiften. Det kristna kyrkoåret har uppstått från den romerska julianska kalendern. Men denna kalender som var främmande för icke blott för de folk dit kristendomen utbreddes utan också i det land den hade sitt ursprung. Judarna till exempel indelade året efter månvarven. Sin stora vår- och reningsfest *passah* firade de vid den fullmåne som inträffade närmast vårdagjämningen oberoende av veckodagen. De kristna kom istället att fira uppståndelsens fest på den närmast efter samma fullmåne följande söndagen på grund av denna dags särskilda betydelse. Efter påsken rättar sig hela påskkretsens festcykel, fastan, Kristi himmelfärdsdag och pingst. Det kristna kyrkoåret präglades av både av den romerska inom solårets ram konstgjorda kalendern och den mera primitiva judiska byggd på en förening av månvarv och solår. För de nykristna folken borde en fest beräknad efter månen ha varit en välkänd händelse. Principen för gyllentalen kan också uttryckas så att 19 år jämnt motsvarar ett visst antal hela månlopp nämligen 235 st. Men även med denna regel finns det en minimal divergens från det absolut riktiga nämligen två timmar på hela serien. Efter 220 år har denna differens blivit ca 1 dygn och efter ytterligare ett par sekler börjar skillnaden att bli tydligt märkbar och gyllentalens ordning måste justeras. Gyllentalen på runstavarna är därför inte exakt lika placerade.

3.5 Söndagsbokstäver

Några exempel på runstavarnas utformning är att varje dag på året är markerade med en skåra i kanten. För att underlätta räkningen efter veckor är dessa skåror i allmänhet uppdelade i 7-dagarsgrupper. Eftersom 1 år består av 52 veckor plus 1 dag och under skottår plus 2 dagar infaller inte söndagen på samma datum två på varandra följande år. Det betyder att på runstavarna så infaller söndagen med det stora hacket för att markera söndagen inte alltid på samma datum nästa år osv. Att skära en serie på 365 bokstäver i trä var dock ett mödosamt arbete och på de för folkligt bruk avsedda träkalendrarna betecknades dagarna med enkla skåror som man vid gammalt var van vid när det gällde räkningsföring.

3.6 Bondepraktikan

Almanackan innehöll i början tidtabell för åderlåtning och kommande väderlek. Men denna visdom gällde bara ett år i sänder och den fick ständigt förnyas. Bondepraktikan skapades och dess innehåll gällde från år till år.

Den första bondepraktikan helt på prosa utkom på tyska 1508. Den handlade mest om betydelsen av juldagarnas väderlek och här möter föreställningar som omtalats av den

engelska munken *Beda* (f. omkring 672-735) på 700-talet och som redan återfinns i antikens uppfattning om nyårsdagarnas betydelse. Av märkesdagar i övrigt nämns endast Jakobsdagen 25/7. Den svenska översättningen av bondepraktikan kom först 1662. Bondepraktikan fick en mycket stor spridning. Den ges ut även i dagens datum och den har hört till de populärast av alla skillingtryck. Ett historiskt syfte hade den upplaga av bondepraktikan som utgavs 1901 och som exakt återgav 1662 års upplaga. Hur vanlig denna bondepraktika var ges följande av en beskrivning från Hälsingland; *"bondepraktikan har jag själv aldrig sett, men både min mor och alla mina gamla förfäder talade mycket om den och berättade mycket vad som stod i den. Tror inte den var vanlig i varje hem men någon hade den nog och berättade vad som stod i den"*.²⁰

3.7 Kyrkans kalender och bondens runstav

Naturens kalender kompletterades med månens ny och nedan när man behövde mera exakta tider. Denna kalender var fullt tillräckliga både för dagliga sysslor och för gemensamma fester och verksamheter. När de kristna missionärerna kom till Sverige och grundade församlingar och satte igång kyrkobyggen ändrades kalendern. Den nya läran krävde av sina anhängare att Kristus, den heliga jungfrun och kyrkans många heliga kvinnor och män skulle dyrkas och tillbedjas vissa dagar om året. Det var en fordran på praktiskt handlande som vållade större svårigheter än själva bytet av gudar och religion. Med den nya religionen kom en ny kalender och att lära sig den nya religionen var rentav en praktisk förutsättning för att bli en sann kristen. Det räckte inte enbart längre med kunskap om naturens kalender eller iakttagelsen av månens växlingar.

Den kristna kyrkan hade accepterat romarnas kalender som kallades den julianska för att den år 46 f.v.t. hade påbjudits av Roms diktator *Julius Caesar* (100 f.v.t.-44 e.f.t.). Han bestämde att varje år skulle räkna 465 dygn och vart fjärde år skulle insättas detta skottår på 366 dygn. Året fick 365 ¼ dygn vilket var ungefär 11 minuter och 12 sekunder längre än det verkliga året. På 128 år blev det 24 timmar och allteftersom seklerna gick ökades skillnaden mellan det officiella och det naturliga året vilket till sist krävde en kalenderreform.

Före J. Caesars tid hade det romerska året varit av växlande längd och att hans reform kom så nära exakt tid som den gjorde anses bero på att den genomfördes med bistånd av en skicklig

²⁰ Sigfrid Svensson (1945) Bondens år – Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken s.84

astronom från Egypten där det astronomiska studiet av gammalt stod mycket högt. Det romerska året var indelat i 12 månader vilka inte längre följde månvarven utan räknade ett större och något växlande antal dagar i avsikt att fylla ut solåret såsom alltså är fallet i naturens kalender. Ursprungligen så hade man i Rom räknat mars som årets första månad och ett minne av detta är månadsnamnen september-december som ordagrant betyder sjunde-tionde månaderna. Även april anses ha fått sitt namn av att den ursprungligen var årets andra månad. Troligen under andra seklet före Kristus blev nyårsdagen ändrad till den 1 januari. Nuvarande juli och augusti kallades också ursprungligen med romerska benämningar för den sjätte och sjunde månaden innan de erhöll sitt namn efter J. Caesar och kejsar *Augustus* (63 f.v.t.-14 e.f.t.). Av övriga månader bär januari, mars och juni romerska gudanamn och februari har fått sin benämning efter en romersk fest för de dödas själar. Den kalender som den katolska kyrkan antog behöll mycket av det gamla i sitt innehåll. Man införde helgon och högtidsdagar och redan i den fornkristna kyrkan hade man börjat fira martyrernas dödsdagar. Dessa dagar ökade snabbt i antal och man lade till minnesdagar över andra framstående personer inom kyrkan. Den katolska kyrkans helgonkult nödvändiggjorde att upprätta kalendarier med förteckningar över den stora helgonskarans olika minnesdagar. På 300-talet började man i Rom att fira Kristi födelse den 25 december och i den kyrkliga kalendern kom så småningom också de många festerna till jungfru Marias att inta en framstående plats. Den katolska kyrkans helgon kan räknas i många tusental men av dessa var det endast ett ringa antal som var gemensamt för hela kyrkan. Förteckningen över de helgon som ägnades särskild dyrkan växlade i olika länder och även inom samma land för olika stift. Helgondagarna var graderade efter betydelse och efter detta rättade sig den gudstjänst som hölls till den vederbörandes helgons minne. De allra flesta helgondagarna firades mest av prästerskapet. Men stiftens kalendarier upptog också många dagar som skulle helgas med arbetsvila och gudstjänstbesök av allmänheten. Men hur skedde övergången från en naturlig kalender baserad på månens omlopp till den mer artificiella julianska tideräkningen som den kristna kyrkan använder sig av?

Lösningen av problemet gav den nya religionen och dess kalender en särskild förutsättning med veckan och kyrkobesöket på söndagen. *Sigfrid Svensson* (uppgifter saknas) skriver följande: ”*Kristendomen tog sjudagarsveckan med sig från sitt judiska hemland*”.²¹ Man har antagit att det var en gammal marknadsperiod som upprepas med vissa jämna mellanrum. Den babyloniska astrologin räknade också med en 7-dagars vecka där varje dag behärskades av var

²¹ Sigfrid Svensson (1945) *Bondens år – Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken* s.34

och en av de sju kända planeterna. Denna planetvecka hade redan före kristendomens utbredning kommit till Rom och dagarna fick där i tur och ordning namn efter solen, månen, Mars, Merkurius, Jupiter, Venus och Saturnus. Än en gång har kristendomen fogat sig i de praktiska omständigheterna och behållit de gamla namnen. Söndag och måndag har namn efter solen och månen. I det nordiska området har veckodagarna behållit sina namn före kristendomens införande. Tisdag är Tyrs dag, onsdag Odens dag, torsdag Tors dag, fredag Frejas dag, motsvarande de romerska dagnamnen efter Mars, Merkurius, Jupiter och Venus. Förutsättningen med en artificiell kalender som den julianska med indelning av dagarna i veckor utan naturlig grund låg i antikens tätbebyggda stadssamhällen där man med inbördes hjälp eller med klockringning kunde påminnas om den regelbundna inträffade marknaden. Månen var en viktig tidmätare som var synbar för alla och begriplig. I förhållande till en på månens omlopp byggd tideräkning måste den julianska kalendern med sina veckor som följde på varandra alldeles oberoende av månens gång ha verkat synnerligen opraktiskt.

4. Runstaven i Fågelsjö

Börje Heggstad (uppgifter saknas) skriver följande: *”Bland de intressantare föremålen Bortomåa i Fågelsjö är en run- eller kalenderstav av finsk typ, tillverkad 1703, nära ett sekel efter det Oluf Markusson slog sig ner i Tandsjö”*.²² När artikelns författare Helmer Kallova (uppgifter saknas) skrev denna artikel för *Ljusdals Tidning* för flera år sedan visste varken han eller någon annan om vilken sällsynthet som stod i ett hörn i en av byns vedbodas. En av byns invånare Anders Halvarsson (1880-1980) räddade dramatiskt runstaven i just det ögonblick den stod i begrepp att eldas upp. Den stav som av H. Kallova benämns som Kvarnbergsstaven av år 1724 och Fågelsjöstaven av år 1703 är nära nog identiska enligt honom själv som har sett båda runstavarna. B. Heggstad fortsätter med följande: *”Staven som finns på Bortomåa är ett par årtionden äldre. Den är synnerligen väl bibehållen och finns pietetsfullt och skickligt kopierad av Anders Halvarsson. Det exemplaret, förvaras i gården Mickel-Ols”*.²³

B. Heggstad fortsätter med följande: *”Innan den tryckta almanackan blev allmän egendom på 1600-talet, var runstaven allmogens almanacka och som sådan en evighetskalender. Den var skuren i trä och hade olika former, en stav eller ett bräde med inskurna tecken. Veckans dagar var ersatta med runtecken, vilka upprepades 52 gånger plus en tilläggsruna, alltså 365 dagar. Om man kände till årets söndagsbokstav, kunde man fasställa veckodagarna för hela året. På runstaven kunde man också finna en rad med 19 runor, de s k gyllentalen, genom vilka man kunde fasställa påskterminens dagar. En tredje rad bestod av olika symboler, s k helgdagstecken, vilka anspelade på någon sak, som hade med helgonet att göra”*.²⁴ Abraham Hulphers (1734-1798) nämner 1757 sin reseskildring i Dalarna att runstaven ännu användas i Orsa, Mora och Älvdalen.

4.1 Runstaven i Fågelsjö översatt

I tidskriften *Land* tar Jan Garnert (uppgifter saknas) upp i artikeln *”Runstaven var finnmarkens almanack”* (*Land* 1987:1/2) runstaven i Fågelsjö som Anders Jonsson (uppgifter saknas) hittade i sin vedbod, tillhörande gården som han köpte i början på 1970-talet, och enligt honom själv är gården den äldsta i byn. J. Garnert har översatt runstaven och enligt honom så anses runstavarna vara en slags evighetskalendrar, där alla årets dagar är markerade

²²Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 163

²³ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 163

²⁴ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 165

i en lång rad och med inristade runor eller tecken som ser ut som runor och därav namnet runstav.

J. Garnert fortsätter med att runstaven från Fågelsjö har en rad med olika tecken och symboler ovanför runraden, och de tecknen markerar årets alla dagar. Runstavar kan se lite olika ut och figurerna som symboliserar helgdagar varierar från runstav till runstav som beror på snidarens skicklighet och lokala traditioner, även om det finns helgdagar som oftast markerades med en viss bestämd symbol. Men det märkligaste är att alla runstavar inte har samma helgdagar. När runstaven i Fågelsjö tillverkades i början på 1700-talet levde ännu kunskapen kvar om de speciella helgdagarna som fanns för de olika stift. Göteborg stift hade sitt kalendarium, Härnösand stift, Karlstad stift, Linköping stift, Luleå stift, Lund stift, Skara stift, Stockholm stift, Strängnäs stift, Uppsala stift, Visby stift, Västerås stift Växjö stift. Runstaven i Fågelsjö följer Åbo stifts kalendarium. Från början utgjorde hela Finland ett stift, men Åbo stift stod under överinseende av ärkebiskopen i Uppsala.

Första markering är daterad till **21 juni** på den ena sidan av runstaven.

24 juni

*”Midsommardagen och Johannes döparens födelsedag. På flera håll i landet ansåg man att faran för nattfrost var störst just till midsommar. Att man lokalt kallat dessa nätter för Halshuggarnätter kanske beror på att man associerat till att Johannes döparen halshöggs”.*²⁵

29 juni

*”Petrus och Paulus heter dagen i den kyrkliga kalendern eftersom bägge apostlarna anses ha samma dödsdag. Persmässan var helgdag i Sverige till 1772”.*²⁶

2 juli

*”Marie besökelse”, dvs den dag då Maria besökte Elisabet, enligt Lukas evangelium”.*²⁷

13 juli

*”Margareta i Finland, men i Sverige först 20 juli”.*²⁸

²⁵ Land nr 1/2 1987

²⁶ Land nr 1/2 1987

²⁷ Land nr 1/2 1987

22 juli

*”Maria Magdalena dvs Nya testamentets Maria från Magdala”.*²⁹

25 juli

*”Jakob var en martyr som blev pilgrimernas skyddshelgon”.*³⁰

29 juli

*”Olof ger nu kaka, om Erik gav ax den 18 maj. Den Olof som gett namn åt dagen är den norske kungen Olav den heliga som stupade vid Stiklastad år 1030”.*³¹

10 augusti

*”Larsmässodagen. Helgonet S:t Laurentius dödades då han stektes levande på ett halster. Runstavens bild visar troligen ett halster. Larsmässomarknader hölls bl a Uppsala, Göteborg och Varberg”.*³²

15 augusti

*”Marie himmelfärd”.*³³

24 augusti

*”Bartolomeus”.*³⁴

8 september

*”Marie födelse. Dagen kallades förr Mormässa och Mormässomarknader har hållits i bl a Västervik, Sigtuna och Västerås”.*³⁵

²⁸ Land nr 1/2 1987

²⁹ Land nr 1/2 1987

³⁰ Land nr 1/2 1987

³¹ Land nr 1/2 1987

³² Land nr 1/2 1987

³³ Land nr 1/2 1987

³⁴ Land nr 1/2 1987

³⁵ Land nr 1/2 1987

14 september

”Tidigare Korsmässa, men från och med 1901 Idas namnsdag. Korsmässan firades till åminnelse av mirakler som skall ha skett med det kors som Jesus korsfästes på”.³⁶

29 september

”Mikael eller Mikaeli var en viktig dag, inte minst för alla drängar, pigor och statare som hade tjänst i någon gård. Nu var årstjänsten slut och de kunde söka sig en ny husbonde för det nya året. Att legotiden gick ut just vid Mikaeli beror naturligtvis på att det passade in i arbetsårets rytm. Men när potatisodlingen bredde ut sig alltmer blev det ett problem, eftersom Mikaeli gärna inträffade mitt i potatisupptagningen. Därför flyttades tjänsteårets slut 1819 fram till den 24 oktober”.³⁷

7 oktober

”Birgitta, den enda nordiska person som helgonförklarats av påven i Rom. Brittmässomarknad Vimmerby”.³⁸

14 oktober

”Calixtus-dagen inleddes vinterhalvåret enligt folktraditionen på många håll”.³⁹

18 oktober

”Lukas”⁴⁰.

28 oktober

”De bägge apostlarna Simon och Judas firades denna dag”⁴¹.

³⁶ Land nr 1/2 1987

³⁷ Land nr 1/2 1987

³⁸ Land nr 1/2 1987

³⁹ Land nr 1/2 1987

⁴⁰ Land nr 1/2 1987

⁴¹ Land nr 1/2 1987

1 november

*”Allhelgonadagen, precis som Calixtus-dagen ansedd som den första vinterdagen på sina håll”.*⁴²

11 november

*Martin, dvs Mårten gås, efter Martin av Tours som kallades till biskop, gömde sig men röjdes av gäss, allt enligt traditionen”.*⁴³

23 november

*”Klemens firades den 23 november, han var biskop i Rom”.*⁴⁴

25 november

*”Katarina-dagen markerades på runstaven med ett tydligt K”.*⁴⁵

30 november

*”Andreas eller Anders. Helgonet som firats är Jesu första apostel Andreas”.*⁴⁶

6 december

*”Nikolaus var biskop och enligt legenden givmild mot barn. Han är en av förebilderna för jultomten”.*⁴⁷

8 december

*”En omstridd Mariadag där olika inriktningar inom kyrkan stått emot varandra. Dagen firades till åminnelse av att Maria skall ha undgått att drabbas av arvsynnen redan i det ögonblick då hon avlades”.*⁴⁸

⁴² Land nr 1/2 1987

⁴³ Land nr 1/2 1987

⁴⁴ Land nr 1/2 1987

⁴⁵ Land nr 1/2 1987

⁴⁶ Land nr 1/2 1987

⁴⁷ Land nr 1/2 1987

⁴⁸ Land nr 1/2 1987

13 december

*”Den ”ursprungliga” Lucia led martyrdöden på 300-talet, men traditionen att fira Lucia med glögg, lussebullar och luciatåg i skolorna är inte äldre än att äldre personer minns när firandet fick sitt uppsving på 1920-talet”.*⁴⁹

15 december

*”Anna, enligt traditionen jungfru Marias mor. I Sverige firas Annorna alltsedan medeltiden redan 9 december”.*⁵⁰

Sista markering är daterad till **19 december**.

Runstaven i Fågelsjö har två sidor.

Första markering är daterad till **20 december** på den andra sidan.

21 december

*”Tomas-dagen. Nu skulle julstöket vara över och spannmålströskningen avklarad. Runstaven börjar med vintersolståndet – nu vänder det och blir ljusare”.*⁵¹

25 december

*”Juldagen”.*⁵²

1 januari

*”Nyårsdagen”.*⁵³

6 januari

*”Trettondagen, De vise människors dag”.*⁵⁴

⁴⁹ Land nr 1/2 1987

⁵⁰ Land nr 1/2 1987

⁵¹ Land nr 1/2 1987

⁵² Land nr 1/2 1987

⁵³ Land nr 1/2 1987

⁵⁴ Land nr 1/2 1987

7 januari

*”Till åminnelse av den danske kungen Knut den helige som dödades i Odense kyrka 1086”.*⁵⁵

13 januari

*”Knut, det vill säga den heliges brorson, som mördades 1131 av sina medtävlare om tronen. Vardagen börjar åter efter julhelgen”.*⁵⁶

20 januari

*”Henrik. På runstaven är ett **H** inskuret. I andra stift än Åbo var Henrik-dagen den 19 januari och det är också dagen för alla Henriks- och Hindersmässomarknader”.*⁵⁷

25 januari

*”Pauli omvändelse. Dagen på Pålsmässomarknader. Runstaven visar ett **P**”.*⁵⁸

2 februari

*”Kyndelsmässodagen var helgdag till och med 1772 och en av de många Maria-dagarna – Jungfru Marie Kyrkogångsdag. I katolska länder är dagen också Ljusens dag. Ordet ”kyndel” kommer av det latinska ordet för ljus”.*⁵⁹

15 februari

*”Sigfridsdagen utmärkt med ett **S**. I Växjö Sigfridsmässomarknad. Sigfrid var den förste biskopen i Växjö och han döpte Olof Skötkonung, Sveriges första kristne kung”.*⁶⁰

24 februari

*”Mattias. På flera håll ansedd som den första vårdagen”.*⁶¹

⁵⁵ Land nr 1/2 1987

⁵⁶ Land nr 1/2 1987

⁵⁷ Land nr 1/2 1987

⁵⁸ Land nr 1/2 1987

⁵⁹ Land nr 1/2 1987

⁶⁰ Land nr 1/2 1987

⁶¹ Land nr 1/2 1987

7 mars

*”Perpetua led denna dag martyrdagen och blev ett katolskt helgon”.*⁶²

12 mars

*”Gregorius var en viktig märkesdag, eftersom man trodde att så som vädret var den dagen skulle det förbli i fyra veckor. Därför sade man på sina håll att ”Gregorius tö är bättre än femton skrindor hö”. Efter 1881 flyttades Gregorius fram i almanackan till den 13 mars”.*⁶³

25 mars

*”Marie bebådelsedag, vårfrudagen. Den enda som av det katolska kyrkoårets Mariadagar som fortfarande var helgdag i Sverige”.*⁶⁴

14-16 april

*”Tiburtius, Olympia och Patrik kallades i Norrland för nysommarnätterna, av dem kunde man sluta sig till vädret för våren, sommaren och hösten. På de flesta runstavarna markerades bara Tiburtiusdagen 14 april. Enligt bondepraktikan inledde Tiburtius sommarhalvåret. Det är typiskt för Åbo stifts kalendarium att alla tre dagarna är markerade”.*⁶⁵

23 april

*”Georg”.*⁶⁶

25 april

*”Markus”.*⁶⁷

⁶² Land nr 1/2 1987

⁶³ Land nr 1/2 1987

⁶⁴ Land nr 1/2 1987

⁶⁵ Land nr 1/2 1987

⁶⁶ Land nr 1/2 1987

⁶⁷ Land nr 1/2 1987

1 maj

*”Valborg. En viktig dag i det gamla bondeåret eftersom bystämmorna i regel hade sitt årssammanträde den dagen. Man synade byns gårdesgårdar så att de var i gott skick till betessäsongen”.*⁶⁸

3 maj

*”Korsmässa”.*⁶⁹

18 maj

*”Eriksdagen har varit en märkesdag för sådden i hela landet. Kanske runstavens figur symboliserar den gamla minnesregeln Om Erik ger ax, ger Olof kaka”.*⁷⁰

25 maj

*”Urbanus var i folktraditionen den första sommardagen och vädret de dagarna var väsentligt för resten av sommaren: ”Urban, Vilhelmina och Beda, de tre skola sommaren leda”. Beda, den 27 maj, ersattes i almanackan av Blenda efter 1900”.*⁷¹

28 maj

*”Vi har inte lyckats lista ut varför, runstaven i Fågelsjö markerat den 28 maj. Vet någon av Lands läsare”?*⁷²

12 juni

*”Eskil”.*⁷³

18 juni

*”S:t Henriks translation”, till årsmminnet av den dag då kvarlevorna efter S:t Henrik fördes till Åbo domkyrka, alltså ännu en finsk dag på runstaven”.*⁷⁴

⁶⁸ Land nr 1/2 1987

⁶⁹ Land nr 1/2 1987

⁷⁰ Land nr 1/2 1987

⁷¹ Land nr 1/2 1987

⁷² Land nr 1/2 1987

⁷³ Land nr 1/2 1987

Sista markeringen är daterad till **20 juni**.

4.2 Varför runstaven i Fågelsjö är av finskt ursprung

Runstaven i Fågelsjö följer Åbo stifts kalendarium och förklaringen till det är att Finland och Sverige var ett och samma land ända fram till 1800-talets början. Folk flyttade fram och tillbaka över Bottenhavet. *Jan Garnett* (uppgifter saknas) skriver följande i sin artikel ”Runstaven var finnmarkens almanack” (*Land* 1987:1/2) i tidskriften *Land*: ”Från Finland kom på 1500-talet- och 1600-talen många bönder till det vi nu kallar finnbygderna i Dalarna, Värmland och Hälsingland. Och när finnarna flyttade över havet tog de också med sig sina traditionella helgdagar. Det är orsaken till att man enligt runstaven från Fågelsjö har firat Annadagen den 15 december i stället för 9 december och Margaretadagen 13 juli istället för den 20 juli”.⁷⁵

En möjlig hypotes till att runstaven i Fågelsjö är av finskt ursprung är följande:

- Fågelsjö befolkades på 1600-talet av svedjefinnar från Lievestuore by i nuvarande Laukas socken i Finland.
- Från början utgjorde hela Finland ett och samma stift, men Åbo stift stod under överinseende av ärkebiskopen i Uppsala.
- Man tog med sig sina egna traditioner till det nya landet.
- Man värnade om sina traditioner.
- Runstaven fyllde en praktisk funktion.
- Det var lättare att ha en runstav i sin ägo än att införskaffa sig en almanacka.
- Den geografiska isoleringen var en bidragande orsak till att man forstsatte att använda sig av runstavar.
- *Jonas Olssons* (1832-1895) dagboksskrivande var en slags förlängning av runstaven.

4.3 Kvarnbergsstaven

Kvarnbergsstaven har sitt geografiska ursprung från Kvarnberg, Orsa finnmark, inte alls långt ifrån Fågelsjö. *Börje Heggstad* (uppgifter saknas) skriver följande: ”Ett märkligt fynd, med anknytning till Kvarnberg och Fågelsjö på Orsa finnmark, gjorde jag för några år sedan i Västergötland. Av en händelse kom jag att besöka en person och fick då syn på en runstav, som hängde på en vägg som prydnad. Efter långvariga och sega underförhandlingar lyckades

⁷⁴ Land nr 1/2 1987

⁷⁵ Land nr 1/2 1987

jag förvärva staven, utan att veta, hur värdefull den var ur kulturhistorisk synpunkt. Efter hemkomsten detaljgranskade jag den och fann då en diminutiv bläckskrift "Från Qvarnbergs by, Orsa finnmark, Dalarne".⁷⁶ Kvarnbergsstaven är av finskt ursprung och upprättad efter Åbo medeltida kalendarium. B. Heggstad fortsätter med följande: "Den är av svärdsform, 78 cm lång och med en glänsande mörkbrun patina. Kanske har den legat på sparrarna i en rökstuga eller hanteras av svettiga, jordiska bondehänder? Äldsta årtalet 1724, yngsta 1754. Finska runstavar skiljer sig från de svenska genom några för Åbo stift kännetecknande data: 20/1 är Henrik, 13/7 Margareta och 15/12 Anna. Staven är tillverkad här på finnmarken, ty 1724 var finska invandringen för länge sedan ett avslutat kapitel. På runstaven finns även tecken för "vigilia", dagen före en kyrklig högtidsdag, motsvarande vårt "afton" tex julafton. Gyllental saknas, som på de flesta finska stavar. Det vore intressant, om man av runornas utseende och övriga tecken kunde finna någon anknytning till det gamla, stora Rautalampi-området, varifrån våra finnar utvandrade, men av de bevarade runstavarna från denna provins finns ej någon, som liknar de finska runstavarna i Sverige. De bevarade antalet finska runstavar inklusive de finska här på finnmarken i Sverige utgör ca 200 st."⁷⁷ H. Kallova (uppgifter saknas) nämner att det i Orsa finnmark finns två bevarade runstavar, den ena i hans egna ägo och den andra i Finlands nationalmuseum. B. Heggstad fortsätter med följande: "Den runstav, som finns i Finland, är nästan en exakt kopia av kvarnbergsstaven och bär årtalet 1749. Den har funnits i Fågelsjö och är tydligen tillverkad av samma mästare. Den skänktes 1888 av Petrus Halfvarsson i Fågelsjö till adjunkten vid Karlstads seminarium Albrekt Segerstedt, som i sin tur skänkte den till Helsingfors universitet. Därifrån kom den till Finlands nationalmuseum, då detta grundades i början av detta sekel".⁷⁸ "Fågelsjöstaven har någon gång använts som brandstake, varför en del tecken blivit förstörda. Tack vare fyndet av kvarnbergsstaven har nu dessa kunnat kompletteras".⁷⁹

Albrekt Segerstedt (1844-1894) var mycket intresserad av finnkulturen i Sverige och skickade ut frågeformulär samt företog själv vandringar på finnmarkerna. B. Heggstad fortsätter med följande: "Staven bär vittne om att finsk kultur ännu i mitten av 1700-talet var en levande

⁷⁶ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 165

⁷⁷ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 165

⁷⁸ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 165-166

⁷⁹ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 166

*realitet. Men utvecklingen hade ju obönhörlighet sin gång, och med den anstormande nya tiden, då vägarna bröt isoleringen, förlorade snart denna lilla finska minoritet sin egenart”.*⁸⁰

4.4 Runstavar i finnmarkerna

Idag finns det 53 stycken runstavar i Sverige som följer Åbo stifts kalendarium, varav 3 stycken troliga som återfinns på olika museer och som är dokumenterade. I Finland finns det ytterligare 129 stycken runstavar ej ännu fullständigt dokumenterade, men som kommer att dokumenteras småningom av finländska forskare enligt *Sven-Göran Hallonquist* (uppgifter saknas) som är en av de personer som håller på att kartlägga alla runstavar i Sverige i ett s.k. *Runstavsprojekt*. Fågelsjöstaven är vid dagens datum ännu ej dokumenterad.

Några av dessa runstavar som följer Åbo stifts kalendarium har sitt ursprung i närliggande områden i de s.k. svenska finnmarksområdena omkring området Fågelsjö. De allra flesta av de i dagens datum hittills dokumenterade runstavar återfinns på museum.

4.5 Hur vanlig var runstavarna?

Jan Garnert (uppgifter saknas) skriver följande i sin artikel ”*Runstaven var finnmarkens almanack*” (*Land* 1987:1/2) i tidskriften *Land*: ”För kanske 200 år sedan var runstavarna troligen minst lika vanliga som de tryckta almanackorna som var svåra att få tag på. Dessutom kostade de pengar. En snidad trästav var på flera vis bättre. Den räckte så länge staven höll, den kostade inget och skära med kniv kunde alla”⁸¹ Och man behövde en runstav för att hålla reda på årets alla dagar. Det var viktigt att känna till helgondagarna för att komma ihåg när olika marknader ägde rum.

Men när läskunnigheten spred sig och almanackorna blev billigare så blev runstaven så småningom utkonkurrerad. Tillsammans med runstaven så försvann kunskapen om alla helgon från medeltiden eftersom vetenskapsakademiens almanacka inte förde de gamla katolska helgdagarna vidare. Med den tryckta almanackan som kom ut ny varje år fick man enklare besked om årets helgdagar och vardagar.

4.6 Dalrunor- inte långt från Fågelsjö

Skrift som vi inte alltid förstår väcker alltid vår nyfikenhet och utmanar vår tolkningsförmåga. I Ovansiljan i Dalarna användes under en lång tid en skrift som vi brukar kalla för dalrunor. Det nu kända antalet dalruneinskrifter är ca 350 stycken och av dem är mer än 90 % från

⁸⁰ Fågelsjö Hembygdsförening Redigerad av BÖRJE HEGGESTAD (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. s. 166

⁸¹ Land nr 1/2 1987

Älvdalen. *Carl von Linné* (1707-1778) gjorde vid sina resor många värdefulla runologiska iakttagelser. Vid sin resa i Dalarna 1734 besökte han också Ovansiljan och sin skildring *Iter Dalecarlium* konstaterar han att bönderna i Älvdalens församling; ”*förutan det, at de bruka runstafwar, skrifwa än i dag sina namn och bomärken med runska bokstäfwer, som synes på wäggar, skötstenar, skålar etc. Det man på intet annat ställe i Sverje ännu wet continueras*”⁸².

Vid resan som topografen och folklivsskildraren *Abraham Hulphers* (1734-1798) gjorde i Dalarna 1757 tillsammans med Moraprosten *Anders Svedelius* (uppgifter saknas) konstaterade han i sin dagbok att det fortfarande var brukligt att använda; ”*runstavar och Runske Bokstäwfer*” och då särskilt i *Orsa, Mora och Älvdalens socknar*”⁸³. Och prosten *Christopher Borg* (uppgifter saknas) konstaterar 1768 i fråga om Älvdalen att: ”*Utaf ålder har här aldrig warit brukligt at skifwa annat än Runska bokstäfwer, som och allmänt brukas ännu*”.

Traditionen att förse byggnader och husgeråd med runor leve kvar i Älvdalen ännu framemot 1800-talets slut, och runstavar fanns kvar på gårdarna på 1870-talet.

4.7 Hur räknar man tiden?

Andreas Nordberg (uppgifter saknas) skriver följande: ”*Bland de funktioner som firandet av högtider kan fylla är indelandet i tid en mycket viktig funktion. Intervallet mellan två på varandra följande högtider av samma typ är en period, vanligen en namngiven period, t.ex. en vecka, år. Utan högtider skulle sådana perioder inte existera och all ordning skulle lämna det sociala livet. Vi talar om att mäta tiden, som vore tiden ett konkret ting som väntar på att bli uppmätt; i själva verket skapar vi tid genom att skapa intervaller i det sociala livet. Innan vi gjort det finns ingen tid att mäta.*”⁸⁴

I alla samhällen med någon form av social organisation så behöver man ett gemensamt och för alla ett brukligt sätt att beräkna tiden. Tideräkningen är viktig såväl för den enskilde människans dagliga göromål som för den samhälleliga gruppen. Följaktligen är tideräkningen och uppfattningen av tiden grundläggande delar i varje samhällets uppbyggnad.

Evert Aronsson (uppgifter saknas) skriver följande: ”*Det har säkert hänt varenda en av oss, att vi någon gång blivit dagvilla. Men den villan kan lätt avhjälpas, om vi kastar en blick på väggalmanackan eller tar fram fickkalendern. Mera komplicerat var det, innan almanackan*

⁸² Solbritt Benneth m.fl. (1994) *Runmärkt – FRÅN BREV TILL KLOTTER RUNORNA UNDER MEDELTIDEN*. s. 158

⁸³ Solbritt Benneth m.fl. (1994) *Runmärkt – FRÅN BREV TILL KLOTTER RUNORNA UNDER MEDELTIDEN*. s. 158

⁸⁴ Andreas Nordberg (2006) *Jul, distning och förkyrklig tideräkning Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden*. s. 9

blev allmän egendom. Visserligen var man inte så nogräknad med rätt datum utan nöjde sig med en ungefärlig tidpunkt: "Veckan före Mickelsmäss, den dag då hästarna fördes till skogen, någon dag efter Gellivare marknad." Händelser inom familjen, såsom födelse och död, var också naturliga hållpunkter. Det fanns även andra möjligheter till orientering under årens lopp: lövsprickningen, flyttfåglarnas ankomst, när sjöar och älvar blev isfria, första frostnatten på sensommaren, första snön o.s.v.v. Genom att observera dylika naturens företeelser visste man på ett ungefär, var man befann sig i tiden och kunde rätta sina inomhus- och utesysslor därefter. Långt före almanackans tid i vårt land uppfanns ett hjälpmedel, som gjorde det möjligt att avläsa årets rytm: helgdagar och bemärkelsedagar men som för menige man dessutom kom att få betydelse som bondepraktika. Jag tänker på den s.k. runstaven eller kalenderstaven. Den har här i Sverige kommit till användning möjligen redan på 1100-talet. Det låg i katolska kyrkans intresse att bibringa allmänheten kännedom om, när olika helgon- och fastedagar skulle firas under året. Vid klostren och domkyrkorna i de olika stiftet fanns s.k. kalendarier med fullständig förteckning över årets helgondagar. Det var prästens plikt att pålysa helgdagar, som skulle firas under veckan. Det var sockenbornas plikt att bevista gudstjänsterna, där de erhöll kännedom om olika helg- och fastedagar, då vardagens arbete skulle avstanna och dagen firas i stillhet med gudstjänst och andaktsövningar. Men inte heller alla präster ägde de dyrbara kalendarerna och kunde inte utantill minnas alla helgdagar, som då var många fler än nu. Därför hände det ibland, att prästen glömde bort vissa helgdagar. Då måste han betala böter både till biskopen och till bönderna. Runstaven skulle hjälpa allmogen att hålla reda på helgon- och fastedagar. Den kallades runstav, eftersom runtecken användes för att ange veckans olika dagar. Runor var ju lättare att rista trä än vanliga bokstäver. De flesta runkalendarerna var gjorda av trä, bland lapparna användes ben eller horn som material".⁸⁵

En vanlig uppfattning är att enligt A. Nordberg: "När sådana "moderna" tideräkningar som den muhammedanska, den ny-indiska eller den ny-persiska höll på att införas i sina hemtrakter, var man i de nordiska ländernas u-landsområden lyckligt obekymrad om skottårscykler, interkalationer och heliaktiska uppgångar. Man åt, drack och slog ihjäl varandra utan att behöva titta på klockan eller i kalendariet. Givetvis måste även de gamla nordborna emellanåt ha utnyttjat enstaka kalendariska begrepp, och sådana framskyntar

⁸⁵ Evert Aronson (1969) Tornedalen s. 5-6

också fragmentariskt i de historiska källorna, men någon enhetlig bild av en genuint typisk förkristen nordisk tideräkning går inte att få. Sannolikt har den inte heller existerat.”⁸⁶

Med utgångspunkten enligt A. Nordberg: ”Att räkna dagar var inget större problem ens för de primitiva människorna i Norden.”⁸⁷ Behovet av en slags almanacka för överlevnad var således stort.

Thomas Hylland Eriksen (uppgifter saknas) skriver följande: ”Abstrakt tid, dvs. den sorts tid som klockor och kalendrar representerar, kan ha verkningar som är analoga med skrivkonstens. I det slags samhälle där de flesta av den här bokens läsare växta upp, finns det en allmän föreställning om att tid är någonting man kan ha lite eller mycket av; något som kan sparas, någonting som ”är pengar”, någonting som kan mätas oberoende av konkreta händelser. Begrepp som ”en timme” eller ”en vecka” är meningsfulla även om vi inte säger något om deras innehåll i form av händelser. I denna typ av samhälle gör man sig konventionellt en föreställning om tid som en linje men en pil i änden, där en rörlig punkt som kallas ”presens” skiljer förfluten tid från . Detta slags abstraktion är en kulturell uppfinning, varken mer eller mindre. I en viss mening kan man säga att klockor inte mäter tiden, utan skapar den”.⁸⁸

Att mäta tid har således haft en praktisk funktion för människans överlevnad när det gäller jakt, fiske och jordbruk. Fågelsjö är inget undantag från den regeln.

⁸⁶ Andreas Nordberg (2006) *Jul, distning och förkyrklig tideräkning Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden*. s. 9-10

⁸⁷ Andreas Nordberg (2006) *Jul, distning och förkyrklig tideräkning Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden*. s. 10

⁸⁸ Thomas Eiksen Hylland (1995) *Små platser – stora frågor*. s. 262

5. Slutsats och diskussion

- Vilken funktion hade runstavar som följer Åbo stifts kalendarium som t.ex. Fågelsjöstaven i de svenska finnmarkerna?

Det är svårt att enbart genom de olika texterna se om Fågelsjöstaven som idag finns bevarad i på gammalgården i Fågelsjö om den någonsin har varit i bruk just där? Det finns två versioner om hur runstaven räddades från att kastas/eldas upp och det verkar som att den nuvarande runstaven på gammalgården är en kopia från originalet? Men läser man i *Jonas Olssons* (1851-1892) dagboksteckningar framkommer det att man är beroende av väder och vind, när det är dags att så- och skörda, olika jakt- och fisketider osv. Kan då runstaven ha haft en betydande ställning i Fågelsjö som en slags almanacka att rätta sig efter? Kan det vara så att det är mer praktiskt att använda sig av en stav av trä som man kan använda år efter år med några få justeringar för att hålla reda på årets dagar?

Genom dokumentationen ser man att Fågelsjös läge har varit isolerat i långa tider. Det har varit svårt att tagit sig fram till Fågelsjö och även att lämna platsen, vilket kan ha bidragit till att en slags egen hushållning har uppstått. Kyrkobesöken har periodvis varit sparsamma, mycket på grund av de svårtillgängliga vägarna till och från Fågelsjö, men framför allt vilken socken ska Fågelsjö tillhöra? Den närmsta kyrkan eller ej? Fågelsjö tillhörde Mora socken, men på grund av det långa avståndet till Mora kom Svegs kyrka att bli den kyrka som man vände sig till för olika kyrkliga författningar och kyrkobesök. Fågelsjöborna har många gånger hamnat lite i kläm över vilken socken och kyrka man skulle tillhöra.

- Varför användes de så länge i de svenska finnmarkerna?

Den troliga förklaringen till att runstavar som t.ex. Fågelsjöstaven som tillhör Åbo stifts kalendarium är att Fågelsjö blev befolkat av svedjefinnar på 1600-talet. På grund av att Finland har tillhört Sverige så är det egentligen inte konstigt att runstaven tillhörde Åbo stifts kalendarium. Det kan kanske ha varit så att människorna som t.ex. flyttade till Fågelsjö värnade om sina finska traditioner och att runstaven blev ett sätt att minnas sitt hemland med dess speciella helgon osv. Runstaven blir till en länk tillbaka till hemlandet.

- Hur stor inverkan hade den finska invandringen på att det är just Åbo stifts kalendarium som Fågelsjöstaven tillhör? Varför tillhör inte Fågelsjöstaven Uppsala stifts kalendarium som omfattar området omkring Fågelsjö?

Den finska invandringen har en stor betydelse för att det är Åbo stifts kalendarium som Fågelsjöstaven tillhör och inte Uppsala stifts kalendarium. En förklaring till det kan vara att man vill bevara sina finska traditioner i det nya hemlandet, man ville hålla fast vid det gamla som ändå fyllde en praktisk funktion och som omfattade jordbruket med att så- och skörda samt olika jakt- och fisketider osv.

En annan anledning till att man fortsatte med att använda sig av runstavar i de svenska finnmarksområden som t.ex. Fågelsjöstaven, och som tillhör Åbo stifts kalendarium och inte Uppsala stifts kalendarium som runstavarna egentligen skulle tillhöra, är pga. det geografiska läget. Från början utgjorde hela Finland ett stift, men Åbo stift stod under överinseende av ärkebiskopen i Uppsala. Det kan vara en av anledningarna till att man fortsatte med Åbo stifts kalendarium och inte Uppsala stifts kalendarium på runstavarna.

Befolkningen i Fågelsjö var till en början under 1600-talet enbart av finsk härkomst och man hade inte större behov av att blanda sig med de närliggande socknarna. Man bedrev i många århundraden en egen hushållning, och inflytandet från andra närliggande socknar var ej stort. Fågelsjös geografiska läge spelade också en stor roll för runstavens överlevnad. Det var både svårt att ta sig dit och att lämna platsen. Det kan ha bidragit till att man kan ha haft större nytta av en runstav som en slags almanacka än t.ex. tryckta almanackor som bara är brukbara i ett år och inte som vid runstavar som man kan använda år efter år utan några större justeringar.

- Hur stor påverkan hade den finska invandringen till att det finns så många runstavar som följer Åbo stifts kalendarium i området omkring Fågelsjö?

Den finska invandringen till Sverige är förmodligen den största anledningen till att det finns så många bevarade runstavar i området som följer Åbo stifts kalendarium. Förmodligen skulle det inte finnas så många runstavar i området som följer Åbo stifts kalendarium om inte den finska invandringen ägt rum. Men även bemötandet i det nya landet kan också ha spelat en stor roll till att det finns så många bevarade runstavar som följer Åbo stifts kalendarium i områden som t.ex. Fågelsjö som befolkades av svedjefinnar med under 1600-talet. Den finska befolkningen blev under långa perioder isolerade från andra närliggande socknar mycket pga. över att man bedrev ett svedjebbruk i otillgängliga trakter. Men också att hela Finland under denna period utgjorde ett och samma stift, men Åbo stift stod under överinseende av ärkebiskopen i Uppsala.

- Har den geografiska isoleringen i t.ex. Fågelsjö betydelse för att runstaven användes långt in på 1800-talet?

Det finns mycket dokumenterat om att Fågelsjö var en isolerad plats ända fram till mitten av 1800-talet, och det har nog varit en bidragande orsak till att Fågelsjöstaven inte blev influerad av t.ex. dalrunor som florerade i närområdet. Svedjefinnarna i Fågelsjö levde ett avskilt liv under den förindustriella tiden fram till mitten av 1800-talet pga. byns isolerade läge och därför hade det uppstått en slags öppen hushållning. Det var av den orsaken svårt att skaffa sig livsnödheter. Runstaven hade således en praktisk funktion som att hålla reda på de olika dagarnas betydelse. Den senare delen av 1800-talet började man dra vägar samt järnvägar till och från Fågelsjö när skogen blev värd pengar. Fågelsjö blev under denna period lättare att färdas till och den geografiska isoleringen upphörde.

- Hur stor betydelse hade runstaven för människans överlevnad vid jakt, fiske och jordbruk?

Runstavar eller almanackor av olika slag verkade ha en stor betydelse för människans överlevnad när det gällde jordbruket med att så och skörda samt olika jakt- och fisketider osv. Runstavar eller almanackor av olika de slag har således en praktisk funktion för människans överlevnad.

Men även till gemensamma marknader fyllde runstaven sin funktion. Vissa helgonattribut på runstaven talade om när det var dags att resa till marknader för byteshandel med varor.

- Hur många runstavar finns idag bevarade i Sverige som följer Åbo stifts kalendarium?

I dagens datum finns det 53 stycken runstavar som följer Åbo stifts kalendarium och som finns på olika museum som är dokumenterade i Sverige. Fågelsjöstaven är i dagens datum ännu ej dokumenterad i det pågående *Runstavsprojektet*.

- Hur många runstavar finns idag bevarade i Finland som följer Åbo stifts kalendarium?

I Finland finns det ytterligare 129 runstavar som följer Åbo stifts kalendarium som i dagens datum ännu ej är fullständigt dokumenterade.

Hypotesen som följer går ut på att genom min undersökning kan man tydligt se att runstavar som följer Åbo stifts kalendarium, och som återfinns i de svenska finnmarkerna har sitt

ursprung i den finska invandringen på 1600-talet till Sverige. Min hypotes är att runstavar som följer Åbo stifts kalendarium och som återfinns i de svenska finnmarkerna, har sin bakgrund med den finska invandringen på 1600-talet till Sverige stämmer.

Undersökningen har visat att hypotesen stämmer ganska bra med fynden av flera runstavar i de svenska finnmarksområdena. De finska invandrarna tog med sig runstavarna till Sverige. Orsakerna till finska runstavar på svenska finnmarksområden kan vara många som t.ex. runstaven fyllde en praktisk funktion genom att hålla reda på tiden, man värnade om sina finska traditioner i det nya hemlandet, det var en länk tillbaka till gamla landet, områdena som befolkades av svedjefinnar som t.ex. området omkring Fågelsjö var svårtillgängliga och förblev under många århundraden isolerade från andra närliggande socknars inflytande.

Andreas Nordberg (uppgifter saknas) skriver i sin bok *"Jul, distning och förkyrklig tideräkning Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden"* att i varje samhälle med någon form av social organisation behöver man ett gemensamt och för alla ett brukligt sätt att beräkna tiden. Tideräkning är således viktig för den enskilde människans dagliga göromål som för den samhälliga gruppen och tideräkningen samt uppfattningen av tiden är grundläggande delar i varje samhällets uppbyggnad. Fågelsjö med omnejd är inget undantag för denna regel. Människor har och är än idag beroende av att ha reda på tidsuppfattningen.

En av de bäst bevarade finnmarkskulturerna är just Fågelsjö gammelgård med omkringliggande område, där det finns en runstav bevarad som följer Åbo stifts kalendarium och därför har jag valt att utgå från området omkring Fågelsjö. Runstaven är ännu ej dokumenterad, men förhoppningsvis så kommer Fågelsjöstaven att tas upp i kartläggningen av runstavar i Sverige som bl.a. Sven-Göran Hallonquist (uppgifter saknas) genomför i ett s.k. runstavsprojekt.

Jag tycker mig se enligt min mening att runstavar som tillhör Åbo stifts kalendarium och som återfinns på de svenska finnmarksområdena som t.ex. Fågelsjöstaven, har sitt ursprung med den finska invandringen på 1600-talet.

5.1 Slutord

Det har varit intressant att göra detta arbete och många frågor som har kommit upp genom arbetets gång har jag fått svar på. Men slutprodukten blir aldrig riktigt som man har tänkt sig. Genom arbetets gång har det dykt upp nya frågor och rön och andra vinklingar från en liten enkel första fråga om runstaven i Fågelsjö och dess ursprung.

Några felaktigheter har jag stött på under arbetets gång, och om det beror på ett tryckfel eller ej, vet jag inte. Det finns två förklaringar till hur Fågelsjöstaven har kommit att bevaras. Den ena versionen är att byns invånare *Anders Halvarsson* (1880-1980) räddade runstaven från att eldas upp, och den andra versionen är att *Anders Jonsson* (uppgifter saknas) hittade runstaven i sin vedbod. Ett annat fel är dateringen på Fågelsjöstaven, den dateras i några böcker till 1703, men vid besöket på gammelgården så syns det tydligt att den är daterad till 1707. Det är också lite tvetydigt om det finns två kopior av den s.k. Fågelsjöstaven, en runstav som finns bevarad i gammelgården i Fågelsjö och eventuellt en till runstav som kanske finns i en privatpersons ägo. Men det får bli ett annat förslag på vidare forskning i ämnet.

Ett stort tack till följande personer som har bidragit med goda råd och synpunkter på denna uppsats, Olof Sundqvist, Jan Garnert, Sven-Göran Hallonquist, Eva Jernqvist, Lolita Forslund och Anna-Karin Laursen.

6. Källförteckning

Aronson, Evert (1969) *Tornedalen*. Utgivare: Övertorneå kulturnämnd, 1960.

Benneth, Solbritt m.fl. (1994) *Runmärkt – FRÅN BREV TILL KLOTTER RUNORNA UNDER MEDELTIDEN*. Riksantikvarieämbetet Stockholms medeltidsmuseum och Carlsson Bokförlag. Tryck: Centraltryckeriet, Borås 1994.

Eiksen Hylland, Thomas (1995) *Små platser – stora frågor*. Bokförlaget Nya Doxa Tryckt hos ScandBook Ab, Falun 2000.

HEGGESTAD, BÖRJE m.fl. Fågelsjö Hembygdsförening (1983) *FÅGELSJÖ – by i Orsa finnmark*. Malungs Boktryckeri AB Malung 1992.

Heggestad, Eva m.fl. Fågelsjö Hembygdsförening (2009) *MIN HAND ÄR ICKE BEGÅFVAD ATT FÖRA EN SKIKLIGER PENNA*. Tryck – Sandvikens Tryckeri 2009.

Jansson, Sam Owen (1962) *Runstaven – Den gamla svenska hushållsalmanackan. Ett av de få ursvenska föremålen i hela vårt allmoge inventarium*. Karlshamn Mitab AB 1962.

LITHBERG, NILS Enligt uppdrag utgiven av Sam Owen Jansson (1953) *COMPUTUS MED SÄRSKILD HÄNSYN TILL RUNSTAVEN OCH DEN BORGERLIGA KALENDERN*. Nordiska Museets Handlingar: 29. Tryckt å Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1955.

Lodén, Lars Olof (1968) *Tid en bok om tideräkning och kalenderväsen*. Printed in Sweden Alb. Bonniers boktryckeri, Stockholm 1968.

Nordberg, Andreas (2006) *Jul, distning och förkyrklig tideräkning Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden*. Printed in Sweden 2006 Textgruppen i Uppsala AB 2006.

Svensson, Sigfrid (1945) *Bondens år – Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken*. LTs förlag Stockholm. Hallandspostens Boktryckeri, Halmstad 1967.

Wedin, Maud (2007) *Den skogsfinnska kolonisationen i Norrland*. Finnbygdens Förlag Falun Tryck: Intellecta Strålin AB 2007.

Artiklar

Garnert, Jan ”Runstaven var finnmarkens almanack” *Land* nr 1/2, 1987-01-09.

Andra källor

<http://www.fagelsjo.nu/> 2011-06-18.

Mailkontakt med Sven-Göran Hallonquist 2011-10-06.